

Werven over de grens

Immigratie naar Venlo aan het begin van de negentiende eeuw

Bron: gezicht op Venlo vanuit Blerick (ca. 1850) door Chr. Schüler

Jip Huijs

Masterscriptie Geschiedenis en Actualiteit

Begeleidend docent: Dr. D. Lyna

Voorwoord

De masterscriptie die voor u ligt is geschreven in het kader van de master ‘Geschiedenis en Actualiteit’, richting economische, sociale en demografische geschiedenis. In het kader van deze masterscriptie werd onderzocht hoe Venlo zich verhiel ten opzichte van andere centrumsteden op het gebied van immigratie en arbeidsmarkt in de negentiende eeuw. Het afgelopen jaar heb ik vele bezoeken gebracht aan het gemeentearchief Venlo om de volkstelling van 1820 en het bevolkingsregister van 1850 om te zetten in een database met daarin de buitenlandse immigranten. Ik ben de medewerkers van het archief dankbaar voor hun inzet en tijd bij het beantwoorden van vragen, maar ook voor het verstrekken van het reeds door het gemeentearchief geproduceerde digitale bestand van het bevolkingsregister van 1850. Graag wil ik ook mijn begeleider Dries Lyna bedanken voor de opbouwende kritiek en hulp bij het onderzoek, waarbij hij zelfs nog een uur voor de deadline klaarstond om vragen te beantwoorden. Daarnaast wil ik Cindy Hansen bedanken, die veel tijd en energie heeft gestopt in het invoeren van een deel van de bevolkingsregisters van 1850 in een database. Ten laatste dank aan familie en vrienden voor alle steun en hulp die zij mij geboden hebben.

Inhoud

Inleiding	4
Definitiebeschrijving en broninhoud	7
Profielschets buitenlandse immigranten in Venlo	8
Buitenlandse immigratie in Nederlandse steden	17
Grenssteden vergeleken: Venlo en Maastricht	22
Belgen in Venlo	24
Conclusie	28
Literatuurlijst	30

Inleiding

In 2015 kwamen volgens Vluchtelingenwerk Nederland alleen al 88.536 vluchtelingen naar Nederland.¹ Daarnaast kwamen ook nog vele arbeidsmigranten, voornamelijk vanuit Oost-Europa naar Nederland om hier te werken. De arbeidsmigranten werken al op onze arbeidsmarkt, een deel van vluchtelingen zal in de toekomst ook hier aan het werk gaan. Verschillende groepen in Nederland denken dat ze voornamelijk ‘onze’ banen innemen waardoor ze zelf minder kans hebben op een baan. We moeten echter niet vergeten dat deze mensen Nederland ook veel geld opleveren en opleverden.² Niet alleen nu, maar ook in het verleden trokken diverse groepen immigranten naar Nederland om hier werk te vinden of hun geluk te beproeven. In de jaren vlak na de Tweede Wereldoorlog wierf Nederland zelfs sterk mensen van buitenaf om zo tekorten op de arbeidsmarkt te kunnen vullen, denk aan de vele Italianen, Spanjaarden, Portugezen, Joegoslaven en later de Turken en Marokkanen die op onze arbeidsmarkt aan de slag gingen. Uiteindelijk hebben al deze arbeidsmigranten ook hun plek op de arbeidsmarkt gevonden. Nog verder terug waren het Hugenoten die vluchtten vanuit Frankrijk naar Nederland, zij gaven de Nederlandse economie een stevige impuls door hun kennis en contacten. Door de tolerante houding ten opzichte van andersgezinden en de sterke economische positie groeide Nederland in de zestiende en zeventiende eeuw uit tot een van de welvarendste landen in de wereld, met dank aan de vele immigranten.

Onder invloed van de derde industriële revolutie in de twintigste eeuw was het voor Nederland onmogelijk om alle andere landen bij te blijven zonder kennis van buitenaf. In korte tijd veranderde de arbeidsmarkt, kennismigratie werd een nieuw begrip. Voor de eerste industriële revolutie gold een gelijksoortig proces, hoewel Nederland daar pas laat op anticipeerde. Waar in Engeland al in de achttiende eeuw de industriële revolutie op gang kwam, stapte Nederland volgens sommige onderzoekers zelfs pas aan het einde van de negentiende eeuw in. Het is de vraag hoe Nederland hiermee omging in de negentiende eeuw. In de literatuur over migratie in de negentiende eeuw zijn hiervoor verschillende theorieën uitgewerkt.

Knotter vestigde de aandacht op de arbeidsmigratie in Amsterdam in zowel de eerste als tweede helft van de negentiende eeuw.³ Bij arbeidsmigratie moet in dit kader gedacht worden aan migranten afkomstig uit Nederland of Duitsland, andere migranten worden niet veel

¹ Vluchtelingenwerk Nederland, *Vluchtelingen in Getallen 2016*, 2016, alhier 2.

² Peter Nijkamp, ‘Migranten leveren veel geld op’, *De Volkskrant* <<http://www.volkskrant.nl/opinie/migranten-leveren-veel-geld-op~a2454143/>> [geraadpleegd 5 maart 2017].

³ Ad Knotter, ‘Stedelijke economie en arbeidsmarkt. Amsterdam in de eerste helft van de negentiende eeuw’, *BMGN* 101:4 (1986), 551–580. Zie ook: Ad Knotter, *Economische transformatie en stedelijke arbeidsmarkt* (Zwolle, 1991).

genoemd. Tot laat in de negentiende eeuw was er sprake van een pré-industriële indeling van de Amsterdamse arbeidsmarkt. Aan de ene kant bevonden zich losse arbeidskrachten die in cycli werkzaam waren, zij voerden diverse werkzaamheden uit door het jaar om zo voldoende inkomsten te genereren. Aan de andere kant waren er beroepen waarin men door specialistische scholing of persoonlijke binding terecht kwam en die zich afschermden van de algemene concurrentie. De arbeidsmigratie naar Amsterdam ontstond voornamelijk op het moment dat de arbeidsvoorziening onder druk kwam te staan. Dit probleem werd opgelost door nieuwe groepen toe te laten tot de arbeidsmarkt, ook in de afgeschermden beroepstakken. Op het moment dat er minder of geen werk was circuleerden de migranten tussen de diverse steden rondom Amsterdam. Uiteindelijk veranderde de migratie van karakter en samenstelling, veel immigranten kwamen aan het einde van de negentiende eeuw terecht in de industrie. Dit gold ook voor de Duitse immigranten, die voorheen juist veel als stukadoor en metselaar aan de slag gingen.

Onderzoeken naar de Duitse arbeidsmigranten kenmerkt het migratieonderzoek over de negentiende eeuw. Na Knotter richtten achtereenvolgens Lucassen, Bruggeman en van de Laar, Lucassen en Schrover zich op deze groep arbeidsmigranten in Nederland.⁴ Van Lottum richtte zich ook voor een groot deel op de Duitsers in twee onderzoeken naar Utrecht, hoewel hij ook keek naar de Belgische nieuwkomers.⁵ De onderzoeken werden voornamelijk verricht naar de grote steden in de Randstad; Amsterdam, Rotterdam en Utrecht. Een van de conclusies uit de onderzoeken is dat Amsterdam en Rotterdam een relatief hoog aantal immigranten aantrokken ten opzichte van het Nederlandse gemiddelde. Utrecht zat veel meer in de buurt van dat gemiddelde. Daarnaast valt op dat de Duitse immigranten zich voornamelijk bevonden in bepaalde arbeidstakken, hoewel deze niet voor elke stad hetzelfde waren. Volgens Jan Lucassen waren de meeste Duitsers in Amsterdam werkzaam in ambachten (vooral veel bakkers) en de handel, dit lijkt echter in tegenspraak met de eerdergenoemde beroepen door Knotter. Reden hiervoor zou kunnen zijn dat beide anderen bronnen gebruikten. Waar Knotter voornamelijk gebruik maakte van beroepstellingen, maakte Jan Lucassen gebruik van het huwelijksregister. Leo Lucassen gaat hier echter een stap verder door ook te kijken naar de lengte van het verblijf

⁴ Jan Lucassen, 'Tijdelijke of permanente vestiging van Duitsers in Holland', *Historisch Tijdschrift Holland* 27:4/5 (1995), 254–262; Jan Bruggeman en Paul van de Laar, 'Rotterdam als migrantenstad aan het einde van de negentiende eeuw', in: Paul van de Laar e.a. (red.), *Vier eeuwen migratie. Bestemming Rotterdam* (Rotterdam, 1998), 146–170; Lucassen, 'Het einde van een migratieregime: buitenlanders in Holland gedurende de 19de eeuw'; Schrover, *Een kolonie van Duitsers. Groepsvorming onder Duitse immigranten in Utrecht in de negentiende eeuw*.

⁵ van Lottum, 'Immigranten in Nederland in de eerste helft van de 19e eeuw. Een onderzoek op basis van de Utrechtse volkstellingen van 1829 en 1839'; van Lottum, 'Migration to the Netherlands in the first half of the nineteenth century: an assessment using the Utrecht censuses of 1829 and 1839'.

van de Duitsers in Amsterdam. Hieruit bleek dat als een Duitser maar enkele dagen in de stad was, deze voornamelijk werkzaam was in de handel- en verkeersector. Bleef de Duitser langer in de stad, dan werkte deze steeds vaker in de nijverheid. Er zijn echter op meer punten verschillen waar te nemen tussen de steden. Jan Lucassen schatte in dat 95 procent van het aantal immigranten zonder te trouwen naar huis terugkeerde. Dit aantal lijkt enigszins te zijn overdreven. In Utrecht waren er een flink aantal huwelijken tussen Duitsers onderling en Duitsers en niet-Duitsers binnen de stad zelf.

Naast het schetsen van een beeld van de groep Duitse immigranten is ook geprobeerd om de oorzaak van de sterke daling van het aantal immigranten aan te wijzen. Leo Lucassen zag dat de sterke daling van het aantal immigranten in de loop van de negentiende eeuw parallel liep met de industrialisatie in Duitsland. Volgens van Lottum lag dit echter ietwat genuanceerder. De daling van het aantal immigranten in de Nederlandse samenleving was volgens hem lang niet altijd constant. In het onderzoek werd dan ook gesteld dat omslagpunt tussen het vroegmoderne migratieregime en het moderne migratieregime plaatsvond rond 1820. Volgens van Lottum kon echter niet alles worden opgehangen aan de Duitse industrialisatie en de groeiende emigratie naar de Verenigde Staten, ze hadden wel invloed op de immigratie na 1840, maar de sterke daling aan het begin van de negentiende eeuw kon hiermee niet worden verklaard. Opmerkelijk is echter dat het overzichtswerk voor Nederland over emigratie en immigratie van Obdeijn en Schrover sprak over een weinig veranderend migratiepatroon in de negentiende eeuw in vergelijking met de eeuwen daarvoor.⁶

Bovenstaande onderzoeken zijn voornamelijk gericht op het centrum van Nederland, voornamelijk de Randstad, ver verwijderd van de Nederlandse grenzen. De grootste groep buitenlandse immigranten in de Randstad in de negentiende eeuw waren Duitsers. Blijkbaar waren de economische omstandigheden daar dermate beter dan in eigen land, dat veel Duitsers deze reis ondernamen. Het is echter de vraag hoe minder krachtige arbeidsmarkten, meer in de buurt van de Duitse grens, hiermee omgingen. Limburg dient in dat opzicht als perfecte casus. Ingeklemd tussen België en Duitsland kan het een enorme inkijk geven in de situatie aan de niet één maar twee grenzen. Was de grensregio aantrekkelijk voor buitenlandse immigranten? In eerder onderzoek heeft Rutten al kort stilgestaan bij aantrekkingskracht van de grensstad Maastricht voor buitenlandse immigranten in de tweede helft van de negentiende eeuw.⁷ Waar

⁶ Herman Obdeijn en Marlou Schrover, *Komen en gaan* (Amsterdam, 2008).

⁷ Willibrord Rutten, 'Huwelijk en partnerkeuze in een grensstad. Verschuivingen in de geografische herkomst van huwelijkspartners te Maastricht vóór en ná de scheiding van beide Limburgen', in: A.M. van der Woude e.a. (red.), *Eenheid en scheiding van de beide Limburgen. Verslagbundel van het op 26 mei 1989 te Alden Biesen*

Maastricht enkele kilometers van de Belgische grens verwijderd is, ligt Venlo op enkele kilometers van de Duitse grens. In dit onderzoek zal dan ook aan de hand van de volkstelling van 1820 en het bevolkingsregister van 1850 in Venlo worden gekeken naar de grensmigratie. Was er sprake van een grote vertegenwoordiging van Duitse immigranten door de ligging, of was de economische positie van Venlo daarvoor te zwak en de grens mede daarom een te grote belemmering? In dit onderzoek zal het beeld geschetst worden van de immigratie naar Venlo, maar zal ook regelmatig de vergelijking worden getrokken met het economische centrum van Nederland.

Definitiebeschrijving en broninhoud

Voordat een profielschets kan worden opgesteld van de buitenlandse immigranten in Venlo in 1820 en 1850 dient eerst kort te worden ingegaan op de bron en de definitie buitenlandse immigrant die in dit onderzoek wordt gehanteerd. Met een buitenlandse immigrant wordt in dit onderzoek iemand bedoeld die niet geboren is in Nederland; het maakt niet uit hoelang dat deze persoon al in Nederland verblijft. Pas in latere bevolkingsregisters werd een onderscheid gemaakt op basis van nationaliteit, iets wat voor zowel 1820 als 1850 nog niet gebeurde.⁸ Er is in dit onderzoek gekozen om enkel de buitenlandse immigranten in te voeren in een database. Het invoeren van deze database was zeer arbeidsintensief, alle personen invoeren zou in het kader van dit onderzoek te veel tijd gekost hebben. Voornamelijk de volkstelling van 1820 was zeer slecht leesbaar. Het is daardoor ook niet mogelijk om een relatieve analyse te maken ten opzichte van de gehele Venlose bevolking. De buitenlandse immigranten in 1820 zijn geteld aan de hand van volkstellingen, terwijl ze in 1850 zijn geteld aan de hand van het bevolkingsregister 1850-1861. De volkstellingen gaven een beeld weer van de stad op het moment van tellen, iets wat naderhand niet meer werd aangepast. Een bevolkingsregister werd echter in een bepaalde periode bijgewerkt, totdat werd besloten over te stappen op een nieuw bevolkingsregister. Om toch een beeld te krijgen van het jaar 1850 zijn enkel de gezinnen die per huis het eerst vermeld werden meegenomen in de telling. Als deze manier van tellen wordt gevolgd is op te maken dat er in 1820 735 inwoners van de stad Venlo in het buitenland geboren waren, in 1850 waren dat er 655. Deze getallen zijn echter niet zondermeer correct, maar zijn

gehouden congres bij gelegenheid van de herdenking 150 jaar beide Limburgen (Leeuwarden/Maastricht, 1989), 95–124.

⁸ J.M.M. Nicolaas en A.H. Sprangers, 'Buitenlandse migratie in Nederland, 1795-2006. De invloed op de bevolkingssamenstelling', in: O.W.A. Boonstra (red.), *Twee eeuwen Nederland geteld* (Den Haag, 2007), 19–50, alhier 20.

waarschijnlijk een goede benadering van de werkelijke cijfers. Dit heeft te maken met een aantal problemen die zich voordoen in de twee bronnen.

Het grootste probleem van beide bronnen is dat plaatsnamen verkeerd werden opgeschreven waardoor niet meer is te achterhalen welke plaats hiermee bedoeld werd.⁹ Voor de hand ligt dat dit het vaakst gebeurde bij buitenlandse plaatsnamen, enerzijds kan dit komen doordat de plaatsnamen al bij de diverse gezinnen incorrect werden genoteerd, anderzijds kan dit komen doordat de beambten die de gegevens in de registers noteerden plaatsnamen vernederlandsten of op een andere manier onjuist noteerden. Voor 1820 lijkt dit probleem meer aanwezig dan voor 1850, aangezien in 1850 bij de meeste plaatsnamen ook werd vermeld in welk land dat de plaats lag. Het blijft echter evengoed voorkomen dat niet duidelijk is wat voor plaats werd bedoeld. In Utrecht werd het probleem met het vernederlandsen van plaatsnamen opgelost door aan de hand van latere bevolkingsregisters en huwelijks- en overlijdensregisters een correctie uit te voeren.¹⁰ Uit deze correctie bleek dat het aantal Duitsers in Utrecht voor 1849 wel 33 procent hoger lag dan uit de volkstelling bleek. Voor Venlo is besloten om deze correctie niet uit te voeren aangezien de aantallen Duitsers zeer waarschijnlijk een stuk minder afwijken dan in Utrecht. Naast deze problemen zijn ook sommige beroepen onmogelijk te lezen. Om toch zoveel mogelijk gegevens te verzamelen, is besloten om ook personen op te nemen waarbij een deel van de gegevens op welke manier dan ook niet verzameld konden worden. Zo zijn er enkele personen binnen de dataset waarbij bijvoorbeeld enkel de geboorteplaats bekend is en niet het beroep en andersom. Deze gegevens zijn individueel echter bruikbaar.

Profiel schets buitenlandse immigranten in Venlo

De stad Venlo, gelegen aan de Maas, was van oudsher voornamelijk een handelsstad.¹¹ Daarnaast was het ook een vestingstad. Door deze vestingwerken werd het moeilijk om uit te breiden. Hierdoor ging de leefbaarheid van de stad achteruit naarmate de bevolking groeide. Vooral hygiëneproblemen zorgden voor slechte leefomstandigheden binnen de vestingmuren.¹² Van de handel die Venlo ooit zoveel welvaart bracht was in de negentiende eeuw weinig over,

⁹ Een voorbeeld hiervan is de plaats Maasbree. Deze werd van oudsher in het dialect altijd 'Bree' genoemd, iets dat is overgenomen in de volkstelling. In België ligt echter een plaats die 'echt' Bree heet. In 1850 is door de toevoeging van een land bij elke plaats dit probleem in het bevolkingsregister ondervangen, echter is dat in 1820 niet gebeurd. Er is voor gekozen om alle vermeldingen van de plaats Bree in de volkstelling van 1820 mee te laten tellen als het Nederlandse Maasbree, aangezien Bree in 1850 als plaatsnaam maar vier keer voorkwam, in tegenstelling tot de 88 personen die uit Maasbree kwamen.

¹⁰ Schrover, *Een kolonie van Duitsers. Groepsvorming onder Duitse immigranten in Utrecht in de negentiende eeuw*, 78-79.

¹¹ Frans Hermans e.a., *Venlo. Historische Stedenatlas van Nederland* (Bleiswijk, 1999), 18.

¹² Theo Canters, 'Demografische patronen', in: *Tussen twee Tricolores* (Venlo, 1990), 46.

hoewel vanaf 1815 de stad langzaam weer opbloeide. Toch ging het op economisch gebied niet goed. Veel industrie kende de stad niet, enkel de grote pijpenfabriek in Maria-Weide en de drukkerij en binderij, Weduwe Bontamps, waren buiten Venlo bekend.¹³ Binnen de stadsmuren was er ruimte voor kleinschalige leerlooierijen, zoutziederijen en brouwerijen. Daarnaast zorgde de nieuwe plannen van de staat ervoor, dat het scheepvaartverkeer op de Maas marginaliseerde. Ook met de bevolking van de stad ging het steeds minder, zo'n een vijfde deel van de bevolking was in de winter van 1829-1830 overgeleverd aan de bedelarij.

Tussen 1830 en 1839 was Venlo korte tijd in handen van Belgische revolutionairen, om vanaf 1839 onderdeel te worden van het nieuwe Hertogdom Limburg. Dit hertogdom werd toegevoegd aan de Duitse Bond, enkel Maastricht en Venlo werden hier geen onderdeel van. De economische situatie verslechterde intussen verder, iets waartegen de Venlose Kamer van Koophandel, die in 1830 werd opgericht, protesteerde. In 1841 schreef de voorzitter van de Kamer een *memorie* waarin een beeld werd geschetst van de positie van Venlo. Dit werd aan koning Willem II aangeboden.¹⁴ Ze vonden dat de stad steun verdiende om zo de concurrentiepositie te verbeteren.

In tegenstelling tot de steeds slechter wordende situatie van de stad Venlo, groeide het inwoneraantal gestaag. In 1795 leefden er ongeveer 4300 mensen in Venlo, in 1820 waren dat er 5194.¹⁵ In 1850 was het aantal inwoners verder gegroeid naar 7009.¹⁶ De groei vanaf 1795 gold niet voor alle delen van de provincie Limburg.¹⁷ Zo was er voor het gebied rondom Venlo juist sprake van een afname van het aantal inwoners tot 1815.¹⁸ Opmerkelijk is dat er zowel in Roermond als Maastricht sprake was van een bevolkingsdaling in deze eerste periode. Een dergelijke groei zoals in Venlo kwam vrijwel nergens voor, enkel Weert kwam in de buurt van deze groeicijfers. Na 1815 veranderde deze situatie en groeide de inwonersaantallen in alle gebieden van Limburg, opvallend was vooral de sterke groei van Zuid-Limburg tussen 1815 en 1830 en de sterke groei van de stad Roermond tussen 1830 en 1850. Over de gehele periode gezien groeide Roermond met een groei van 70,4 procent het hardst, Venlo volgde met een groei van 63 procent. Ondanks de slechte omstandigheden was er dus evengoed sprake van een sterke groei van de bevolking. Het is echter de vraag of ook immigranten aan deze

¹³ Hermans e.a., *Venlo. Historische Stedenatlas van Nederland*, 61.

¹⁴ *Ibid.*, 59.

¹⁵ *Ibid.*, 55; Gemeentearchief Venlo, Venlo, Volkstelling 1820.

¹⁶ Gemeentearchief Venlo, Venlo, 02, Bevolking, 02.3.72, Bevolkingsregister Venlo 1850-1861.

¹⁷ J.F.R. Philips, 'Limburgse bevolkingscijfers uit de eerste helft van de 19e eeuw', in: Remigius Dieteren en J.F.R. Philips (red.), *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg/ Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg*, VIII (Maastricht, 1963; 8ste ed.), 99-158.

¹⁸ *Ibid.*, 129.

bevolkingsgroei bijdroegen, of dat zij de stad aan het begin van de negentiende eeuw liever meden.

Ondanks de eerdergenoemde problemen zijn er voldoende gegevens die wel geschikt zijn om te gebruiken binnen dit onderzoek. In dit hoofdstuk wordt aan de hand van deze gegevens een profielschets van de buitenlandse immigranten in de Venlose bevolking gemaakt. Iets meer dan dertien procent van de bevolking binnen de stadsmuren in 1820 en iets meer dan negen procent van de bevolking in 1850 bestond uit buitenlandse immigranten. In 1850 was drie procent van de totale bevolking in Nederland geboren in het buitenland.¹⁹ In Venlo woonden dus meer dan drie keer zoveel buitenlandse immigranten. In Limburg was echter zes procent van de totale bevolking in 1850 geboren in het buitenland.²⁰

Uit tabel 1 wordt duidelijk dat Venlo voornamelijk Duitse immigranten aantrok. In 1820 bestond de groep buitenlandse immigranten voor ruim vier vijfde uit Duitsers, in 1850 was dit aantal gedaald naar minder dan driekwart. Het aantal Belgen in Venlo steeg tegen de trend in van iets minder dan vijftien procent naar een kwart van de groep. Deze stijging kan als zeer opmerkelijk worden beschouwd. In 1820 behoorde het huidige België immers nog tot het Koninkrijk der Nederlanden, terwijl in 1850 België officieel al tien jaar was afgescheiden. De Duitsers en de Belgen samen zorgden voor bijna alle buitenlandse immigranten in Venlo, in 1820 omvatte zij 97,1 procent van alle buitenlandse immigranten, in 1850 was dit 94,6 procent. De grootste groep na de Duitsers en Belgen was zoals verwacht de Fransen, opvallend is echter dat deze situatie in 1850 was veranderd. Niet de Fransen maar de Indonesiërs vormden toen de op twee na grootste groep buitenlandse immigranten. In 1850 was de groep immigranten afkomstig uit koloniale gebieden duidelijk gestegen. Waar in 1820 twee personen in Indonesië waren geboren en één op Curaçao, bestond de groep afkomstig uit koloniale gebieden in 1850 uit vijftien personen.

¹⁹ van Lottum, 'Immigranten in Nederland in de eerste helft van de 19e eeuw. Een onderzoek op basis van de Utrechtse volkstellingen van 1829 en 1839', 15.

²⁰ Lucassen, 'Het einde van een migratieregime: buitenlanders in Holland gedurende de 19de eeuw', 192.

TABEL 1 AFKOMST VAN BUITENLANDSE IMMIGRANTEN IN VENLO
PER LAND IN 1820 EN 1850

Landen	N 1820	Percentage 1820	N 1850	Percentage 1850
Duitsland	566	82,9	443	68,5
België	97	14,2	169	26,1
Frankrijk	10	1,5	6	0,9
Engeland	2	0,3	2	0,3
Indonesië	2	0,3	10	1,5
Zwitserland	2	0,3	5	0,8
Curaçao	1	0,1	3	0,5
Italië	1	0,1	0	0,0
Portugal	1	0,1	0	0,0
Tsjechië	1	0,1	0	0,0
Luxemburg	0	0,0	5	0,8
Sint-Eustatius	0	0,0	1	0,2
Sri Lanka	0	0,0	1	0,2
Suriname	0	0,0	1	0,2
VS	0	0,0	1	0,2
Totaal	683	100,0	647	100,0

Bron: Gemeentearchief Venlo, Venlo, Volkstelling 1820; Gemeentearchief Venlo, Venlo, 02, Bevolking, 02.3.72, Bevolkingsregister Venlo 1850-1861.

De meerderheid van de nieuwkomers in Venlo was geboren net over de grens in plaatsen als Kaldenkirchen, Straelen en Geldern (zie tabel 2 en 3). Wat opvalt is dat naast deze drie plaatsen in Duitsland ook veel personen afkomstig waren uit Luik, terwijl dit niet in de directe omgeving van Venlo lag. In tabel 1 was al te zien dat het aantal Belgen in 1850 sterk was gestegen ten opzichte van 1820. In deze tabel is dat ook te zien aan de afkomst per plaats. Opvallend voor 1850 is dat de Duitsers die naar Venlo kwamen voornamelijk uit de dorpen en kleine steden net over de grens bij Venlo kwamen, terwijl de Belgen voornamelijk uit de grote steden als Luik, Brussel en Antwerpen naar Venlo kwamen. De aantallen migranten per plaats verschuiven weinig tussen 1820 en 1850. De enige plaatsen waarvoor een grotere stijging of daling aan de orde was, zijn Straelen en Brussel. Het aantal immigranten afkomstig uit Straelen neemt relatief sterk af, terwijl het aantal uit Brussel stijgt van geen naar twaalf. Hieruit valt op te maken dat

tussen de buitenlandse migranten onderling veel verschillen zaten en wel degelijk sprake is van afwijkende migratiepatronen. De vraag is of het beroep dat werd uitgeoefend deze patronen verder kan verfijnen.

**TABEL 2 AFKOMST VAN BUITENLANDSE IMMIGRANTEN
IN VENLO PER PLAATS 1820 EN 1850, TOP 10 1820**

Plaatsnaam 1820	N 1820	Percentage 1820	Plaatsnaam 1850	N 1850	Percentage 1850
Kaldenkirchen	57	8,3	Kaldenkirchen	53	8,2
Straelen	40	5,9	Straelen	27	4,2
Luik	28	4,1	Luik	25	3,9
Geldern	27	4,0	Geldern	28	4,3
Erkelenz	23	3,4	Erkelenz	2	0,3
Dülken	20	2,9	Düllken	8	1,2
Waldniel	16	2,3	Waldniel	6	0,9
Wachtendonk	14	2,0	Wachtendonk	9	1,4
Maaseik	13	1,9	Maaseik	2	0,3
Bracht	12	1,8	Bracht	7	1,1

Bron: Gemeentearchief Venlo, Venlo, Volkstelling 1820; Gemeentearchief Venlo, Venlo, 02, Bevolking, 02.3.72, Bevolkingsregister Venlo 1850-1861.

**TABEL 3 AFKOMST VAN BUITENLANDSE IMMIGRANTEN
IN VENLO PER PLAATS 1820 EN 1850, TOP 10 1850**

Plaatsnaam 1820	N 1820	Percentage 1820	Plaatsnaam 1850	N 1850	Percentage 1850
Kaldenkirchen	57	7,8	Kaldenkirchen	53	8,1
Geldern	27	3,7	Geldern	28	4,3
Straelen	40	5,4	Straelen	27	4,1
Luik	28	3,8	Luik	25	3,8
Brussel	0	0,0	Brussel	12	1,8
Antwerpen	5	0,7	Antwerpen	11	1,7
Xanten	6	0,9	Xanten	11	1,7
Brugge	8	1,2	Brugge	9	1,4
Mechelen	5	0,7	Mechelen	9	1,4
Gent	0	0,0	Gent	8	1,2

Bron: Gemeentearchief Venlo, Venlo, Volkstelling 1820; Gemeentearchief Venlo, Venlo, 02, Bevolking, 02.3.72, Bevolkingsregister Venlo 1850-1861.

Aangezien de grootste groep buitenlandse immigranten uit België en Duitsland afkomstig was, is voor beide groepen in tabel 4 het beroep aan de afkomst gekoppeld. In de tabel zijn enkel personen vanaf 12 jaar meegenomen, omdat kinderen jonger dan die leeftijd zich grotendeels in de groep ‘zonder beroep’ bevinden. Dit zou een vertekend beeld geven van de situatie. Dit is in lijn met de algemene Nederlandse gegevens.²¹ Wat meteen duidelijk wordt uit de tabel is het hoge percentage van personen zonder beroep. In deze groep bevonden zich voornamelijk vrouwen. Het aantal steeg door de jaren heen echter van gemiddeld ongeveer een derde naar gemiddeld ongeveer de helft. Wat verder opvalt was het hoge aantal dienstmeiden en dienstknechten, voornamelijk in 1820. Binnen deze groep was duidelijk spraken van kettingmigratie.²² De Duitse dienstmeiden kwamen voornamelijk uit Erkelenz, Geldern en Kaldenkirchen. De gemiddelde leeftijd van de dienstmeiden lag op 23,5 jaar waarvan de jongsten al op zestien naar Venlo trokken. In 1850 nam het aantal echter sterk af, wellicht kwam dit doordat steeds meer Duitse dienstboden naar de Verenigde Staten trokken.²³ Naast het hoge aantal dienstknechten en dienstmeiden is ook de groep daghuurders of dagloners groot. Daghuurders of dagloners waren arbeidskrachten die per dag betaald werden en geen vast dienstverband hadden. Ze werkten voornamelijk als landarbeider. Binnen deze groep komen veel minder mensen uit dezelfde steden of dorpen, er is dan voor de daghuurders ook geen sprake van kettingmigratie. Vanaf 1850 zijn er ook een aantal renteniers terug te vinden onder de buitenlandse bevolking. Blijkbaar hadden een aantal mensen een groot vermogen opgebouwd in Venlo, of er mee naartoe genomen. In 1820 bedroeg het aantal immigranten dat van rente kon leven exact twee, in 1850 waren dat er twintig.

²¹ Edwin Horlings, ‘Werkgelegenheid en economische modernisering. De structuur van de beroepsbevolking 1807-1909’, in: J.G.S.J. van Maarseveen en P.K. Doorn (red.), *Nederland een eeuw geleden geteld. Een terugblik op de samenleving rond 1900* (Amsterdam, 2001), 227–276, alhier 237-238.

²² Clé Lesger, Leo Lucassen en Marlou Schrover, ‘Is there life outside the migrant network? German immigrants in XIXth Century Netherlands and the need for a more balanced migration typology’, *Annales de démographie historique* 2 (2002), 29–50, alhier 30.

²³ Schrover, *Een kolonie van Duitsers. Groepsvorming onder Duitse immigranten in Utrecht in de negentiende eeuw*, 298.

TABEL 4 BEROEPEN EN AFKOMST VAN BELGEN EN DUITSERS VANAF 12 JAAR IN VENLO 1820 EN 1850

Beroep	België		Beroep	Duitsland	
	1820	1850		1820	1850
Ambtenaar	1 1,1%	4 2,8%	Bakker en bakkersknecht	16 3,0%	15 3,5%
Daghuurder/dagloner	11 12,4%	13 9,1%	Daghuurder/dagloner	51 9,6%	21 4,9%
Dienstknecht/dienstmeid	8 9,0%	3 2,1%	Dienstknecht/dienstmeid	87 16,4%	24 5,6%
Huurvaarder	6 6,7%	0 0,0%	Hovenier	15 2,8%	1 0,2%
Kramer	4 4,5%	1 0,7%	Huurvaarder	10 1,9%	0 0,0%
Modist	0 0,0%	4 2,8%	Koopman	2 0,4%	6 1,4%
Rentenier	0 0,0%	16 11,2%	Rentenier	2 0,4%	16 3,7%
Zonder beroep	27 30,3%	72 50,3%	Zonder beroep	194 36,7%	206 47,8%
Totaal vanaf 12 jaar	57 64,0%	113 79,0%	Totaal vanaf 12 jaar	377 71,3%	289 67,1%

Bron: Gemeentearchief Venlo, Venlo, Volkstelling 1820; Gemeentearchief Venlo, Venlo, 02, Bevolking, 02.3.72, Bevolkingsregister Venlo 1850-1861.

In tabel 5 is de groep zonder beroep uitgesplitst in man en vrouw. Hierin is duidelijk te zien dat het leeuwendeel van de groep uit vrouwen bestaat. In 1820 79,2 procent en in 1850 zelfs 88,2 procent. Duidelijk is dus dat vooral vrouwen thuis en rondom het huis aan het werk waren, of in ieder geval binnen de informele economie van het huishouden.²⁴ Deze werkzaamheden onttrokken zich aan de administratie van onder meer de overheid, waardoor zij vermeld werden zonder beroep.

²⁴ Angélique Janssens, 'De mannelijke kostwinner: mythe of historische werkelijkheid? Een overzicht van het debat', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 111:2 (1998), 258–280, alhier 266.

TABEL 5 MANNEN EN VROUWEN ZONDER BEROEP ONDER BELGEN EN DUITSERS VANAF 12 JAAR IN VENLO 1820 EN 1850

Geslacht	Geboorteland		Totaal 1820	Geboorteland		Totaal 1850
	België 1820	Duitsland 1820		België 1850	Duitsland 1850	
Man	6 0,9%	40 5,9%	46 6,8%	10 1,7%	23 3,8%	33 5,5%
Vrouw	21 3,1%	154 22,6%	175 25,7%	62 10,2%	184 30,4%	246 40,7%
Totaal van immigranten vanaf 12 jaar	27 4,0%	194 28,5%	221 32,5%	72 11,9%	206 34,2%	279 46,1%

Bron: Gemeentearchief Venlo, Venlo, Volkstelling 1820; Gemeentearchief Venlo, Venlo, 02, Bevolking, 02.3.72, Bevolkingsregister Venlo 1850-1861.

Naast afkomst is het ook interessant om te kijken wie er naar Venlo kwamen. In tabel 6 is de verhouding tussen het aantal mannen en vrouwen en de mediane leeftijd weergegeven. In 1820 was de groep mannen het grootst, terwijl in 1850 de groep vrouwen het grootst was. De mediane leeftijd steeg met zes jaar, de mediaan van vrouwen steeg met zeven jaar, die van mannen met zes jaar. De veroudering binnen de groep immigranten was niet heel erg groot.

TABEL 6 VERHOUDING MANNEN EN VROUWEN EN MEDIANE LEEFTIJD IN VENLO 1820 EN 1850

Geslacht	N 1820	Percentage 1820	Mediane leeftijd 1820	N 1850	Percentage 1850	Mediane leeftijd 1850
Man	360	52,7	39,0	281	43,4	45,0
Vrouw	323	47,3	33,0	367	56,6	40,0
Totaal	683	100,0	36,0	647	100	42,0

Bron: Gemeentearchief Venlo, Venlo, Volkstelling 1820; Gemeentearchief Venlo, Venlo, 02, Bevolking, 02.3.72, Bevolkingsregister Venlo 1850-1861.

Uit de tabellen 7 en 8 wordt nog meer duidelijk dat er een verschuiving plaatsvond tussen 1820 en 1850. De mannen bevonden zich in 1820 bijna voor de helft in de leeftijdscategorie tussen de 31 en 50 jaar, de vrouwen bijna voor de helft tussen de 21 en 40 jaar. Voor zowel de mannen als de vrouwen gold dat in 1850 de verdeling veel gelijkmatiger was over de diverse leeftijdscategorieën, hoewel de groep mannen en vrouwen tussen de 51 en 70 wel een relatief sterke stijging doormaakte. De groep mannen tussen de 51 en 70 was zelf een derde van de gehele mannelijke populatie in 1850. De leeftijdsstijging van de immigranten kan op meerdere manier worden verklaard. Een mogelijkheid is dat de migranten die naar Venlo kwamen gewoonweg ouder waren dan zij die in 1820 zich hier bevonden. Een andere mogelijkheid is

dat het aantal migranten was verouderd doordat een deel van de migranten was geïntegreerd in de Venlose samenleving. Dit is een zeer plausibele verklaring voor voornamelijk de groep vrouwen. Uit de volkstelling van 1820 blijkt namelijk dat veel vrouwen, voornamelijk van Duitse afkomst, trouwden met Venlose of Nederlandse mannen en daardoor waarschijnlijk ook in de stad bleven wonen. Doordat in de volkstelling van 1820 niet is opgenomen wat de burgerlijke staat van de personen was, is het voor dat jaar echter niet met volledige zekerheid na te gaan of er veel huwelijken waren gesloten tussen Venlose mannen en buitenlandse immigranten. Het ligt echter voor de hand dat de vrouw die na een hoofdbewoner werd genoteerd de vrouw was van deze hoofdbewoner, tenzij deze een te lage leeftijd had ten opzichte van de man in kwestie. Voor 1850 is te zien dat er waarschijnlijk wel een aantal Venlose mannen met vrouwen uit het buitenland zijn getrouwd, echter is in het bevolkingsregister ook niet altijd duidelijk wat de relatie is tussen de diverse personen. Door ook de huwelijksregister te onderzoeken zou hierover uitsluitsel gegeven kunnen worden, dat is binnen dit onderzoek echter niet gebeurd. Een andere mogelijk verklaring zou kunnen zijn dat alsmaar terugkerende seizoenarbeiders ervoor zorgden dat de mediane leeftijd van de immigranten steeg.

TABEL 7 LEEFTIJDVERDELING ONDER MANNELIJKE
BUITENLANDSE IMMIGRANTEN IN VENLO 1820 EN 1850

Leeftijd	N 1820	Percentage 1820	N 1850	Percentage 1850
Geen gegevens	1	0,3	0	0,0
0 tot 10	15	4,2	21	7,5
11 tot 20	46	12,8	23	8,2
21 tot 30	60	16,7	29	10,4
31 tot 40	80	22,2	46	16,4
41 tot 50	86	23,9	39	13,9
51 tot 60	39	10,8	48	17,1
61 tot 70	24	6,7	45	16,1
71 tot 80	7	1,9	23	8,2
81 tot 90	2	0,6	6	2,1
Totaal	360	100,0	280	100,0

Bron: Gemeentearchief Venlo, Venlo, Volkstelling 1820; Gemeentearchief Venlo, Venlo, 02, Bevolking, 02.3.72, Bevolkingsregister Venlo 1850-1861.

TABEL 8 LEEFTIJDVERDELING ONDER VROUWELIJKE
BUITENLANDSE IMMIGRANTEN IN VENLO 1820 EN 1850

Leeftijd	N 1820	Percentage 1820	N 1850	Percentage 1850
Geen gegevens	0	0,0	2	0,5
0 tot 10	26	8,0	22	6,0
11 tot 20	53	16,4	43	11,7
21 tot 30	71	22,0	62	17,0
31 tot 40	62	19,2	58	15,8
41 tot 50	47	14,6	58	15,8
51 tot 60	29	9,0	61	16,6
61 tot 70	19	5,9	38	10,4
71 tot 80	9	2,8	21	5,7
81 tot 90	6	1,9	2	0,5
91 tot 100	1	0,3	0	0,0
Totaal	323	100,0	367	100,0

Bron: Gemeentearchief Venlo, Venlo, Volkstelling 1820; Gemeentearchief Venlo, Venlo, 02, Bevolking, 02.3.72, Bevolkingsregister Venlo 1850-1861.

Buitenlandse immigratie in Nederlandse steden

Zoals al werd geschetst in de inleiding is in de afgelopen jaren veel onderzoek gedaan naar de centrumsteden van Nederland als het gaat om migratie in de 19de eeuw. Utrecht, Amsterdam en Rotterdam werden met name uitvoerig onderzocht. In dit deel van dit onderzoek zullen de diverse centrumsteden in Nederland worden vergeleken met Venlo, een stad die zich aan de rand van Nederland bevond. Hierbij zal voornamelijk worden gekeken naar twee groepen, Duitsers en Belgen. In Venlo waren in zowel 1820 als 1850 vooral veel Duitse immigranten aanwezig, gevolgd door een kleinere groep Belgen. In vergelijking met Nederland lijkt dat vrij normaal.²⁵ Nederland had in de afgelopen eeuwen altijd veel Duitsers en Belgen aangetrokken, een aantal dat tijdens de napoleontische tijd langzaam terugliep.²⁶ Het teruglopende aantal had echter niets te maken met de agrarische sector, dat aan het begin van de negentiende eeuw nog steeds van groot belang was. Het trok jaarlijks ongeveer 30.000 seizoenarbeiders naar Nederland, voornamelijk uit Westfalen.²⁷ Nederland liep dan weliswaar achterop qua modernisering en industrialisatie, het bleef tot ver in de negentiende eeuw een belangrijke

²⁵ Obdeijn en Schrover, *Komen en gaan*, 98.

²⁶ van Lottum, 'Migration to the Netherlands in the first half of the nineteenth century: an assessment using the Utrecht censuses of 1829 and 1839', 197.

²⁷ *Ibid.*, 99.

landbouwnatie, met hoge prijzen voor landbouwproducten maar ook hoge lonen in de landbouwsector.²⁸ Dit alles was echter niet voldoende om ervoor te zorgen dat het aantal immigranten naar Nederland niet zou dalen.

Waar in de vroegmoderne periode veel sprake was van immigratie, soms spectaculair zoals de trek van Hugenoten en Zuid-Nederlanders, kwam dit oude migratiesysteem rond 1800 tot stilstand.²⁹ Het aandeel buitenlandse immigranten daalde van rond de vijf procent tussen 1800 en 1820 naar drie procent in 1850 (zie tabel 9). Ter vergelijking, in het gewest Holland lag in 1650 het percentage buitenlandse immigranten op negentien procent.³⁰ Voor Amsterdam en Rotterdam was de dalende trend hetzelfde, hoewel de percentages daar hoger bleven.³¹ In Amsterdam bleef het percentage buitenlandse immigranten tussen 1810 en 1840 rond de tien procent hangen, voor Rotterdam gold een gelijksoortige situatie op ongeveer zes procent. Pas in laats jaren voor 1850 daalde dit percentage verder. Net als in Amsterdam daalde in Venlo het percentage immigranten sterk, maar bleef het nog altijd ver boven het landelijk gemiddelde. Venlo had ten opzichte van de drie andere steden en Nederland procentueel gezien duidelijk de meeste immigranten aanwezig in haar stad. Ten opzichte van Nederland was het aandeel immigranten in de Venlose bevolking in 1820 ruim 2,5 keer zo groot, in 1850 zelfs ruim drie keer zo groot. Desalniettemin was er voor alle steden echter sprake van een dalende trend in de eerste helft van de negentiende eeuw.

TABEL 9 PERCENTAGE BUITENLANDSE IMMIGRANTEN IN DIVERSE STEDEN EN NEDERLAND IN 1820 EN 1850

	Amsterdam	Rotterdam	Utrecht	Venlo	Nederland
1820	10%*	6%*		13,1%**	5,0%*
1850	6%*	5%*	2,8%**	9,2%**	3,0%**

* Op basis van huwelijksregisters.

** Op basis van volkstelling 1820 en bevolkingsregister 1849-1850.

Bron: Amsterdam en Rotterdam: Lucassen, 'Het einde van een migratieregime', 191. Utrecht en Nederland: Van Lottum, 'Immigranten in Nederland in de eerste helft van de 19e eeuw', 15; Van Lottum, 'Migration to the Netherlands in the first half of the nineteenth century', 197. Venlo: Gemeentearchief Venlo, Venlo, Volkstelling 1820; Gemeentearchief Venlo, Venlo, 02, Bevolking, 02.3.72, Bevolkingsregister Venlo 1850-1861.

²⁸ Jan Luiten van Zanden, 'De Nederlandse economie in de negentiende eeuw en het Britse model', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 108 (1995), 50–66, alhier 57-58.

²⁹ van Lottum, 'Migration to the Netherlands in the first half of the nineteenth century: an assessment using the Utrecht censuses of 1829 and 1839', 197.

³⁰ Obdeijn en Schrover, *Komen en gaan*, 63.

³¹ Lucassen, 'Het einde van een migratieregime: buitenlanders in Holland gedurende de 19de eeuw', 191.

De reden voor de daling van het aantal immigranten naar Nederland lag voornamelijk bij de loonverschillen in Duitsland en Nederland. Waar het verschil eerst heel groot was in het voordeel van Nederland, werd het verschil tussen lonen steeds kleiner.³² Daarnaast groeide in ander regio's ook het aantal banen, waardoor de noodzaak om te emigreren wegviel. Dit gold echter nog niet voor de periode tussen 1820 en 1840. Vanaf 1840 industrialiseerde Duitsland geforceerd, waardoor het aantal banen dus groeide en de loonverschillen kleiner werden. Dit zorgde zelfs voor een kleine stroom mensen die vanuit Nederland naar Duitsland emigreerden.³³ Aan de andere kant groeide ook de aantrekkingskracht van de Verenigde Staten, wat mede de oorzaak was van het dalende aantal immigranten naar Nederland. Venlo lijkt dus een uitzondering op de regel. Het aantal immigranten nam weliswaar af, maar bleef procentueel gezien ruim boven de andere steden. Het hoge percentage immigranten in Venlo in 1850 heeft voor een deel te maken met de groeiende groep Belgen, die tegen de trend ingingen.

Er bestonden echter nog meer verschillen tussen de diverse regio's binnen Nederland. Noord- en Zuid-Holland bleven van oudsher de meest welvarende provincies van Nederland, zij waren het minst getroffen door de achteruitgang van de agrarische sector. De vraag is echter of een sterke economische positie echt van belang was voor een groot aantal migranten. Obdeijn en Schrover laten zien dat het migratiesaldo, het verschil tussen immigratie en emigratie, in de negentiende eeuw van Noord- en Zuid-Holland als enige in Nederland positief was. Dat betekende dus dat enkel deze twee provincies op het gebied van migratie groeiden. Het positieve migratiesaldo betekende echter niet dat het de meeste buitenlandse immigranten aantrok. Volgens cijfers uit 1849 trokken juist de grensprovincies Limburg en Zeeland de meeste buitenlandse immigranten aan.³⁴ Limburg trok voornamelijk veel Duitsers, Zeeland voornamelijk veel Belgen. Noord- en Zuid-Holland trokken echter wel de meeste immigranten vanuit andere landen, zoals Engeland en Zweden. Ze werden sterk aangetrokken door de belangrijke havens in Amsterdam en Rotterdam.

Ondanks de belangrijke aantrekkingskracht die havens vormden voor immigranten, kwam toch het overgrote deel van de immigranten die naar Amsterdam trokken uit Duitsland.³⁵ In 1852 was het aandeel Duitsers onder de immigranten in Amsterdam maar liefst 66 procent. De Duitse vreemdelingen gingen voornamelijk aan de slag in zes beroepen: bakker, dienstbode,

³² van Lottum, 'Migration to the Netherlands in the first half of the nineteenth century: an assessment using the Utrecht censuses of 1829 and 1839', 197.

³³ *Ibid.*, 206.

³⁴ Lucassen, 'Het einde van een migratieregime: buitenlanders in Holland gedurende de 19de eeuw', 192.

³⁵ *Ibid.*, 196.

arbeider (in brouwerij en suikerraffinaderij), handels- en winkelbedienden en kleermakers.³⁶ Voor Venlo gold dit in veel mindere mate. In 1820 ging in deze beroepen slechts 23,4 procent van de Duitse beroepsbevolking aan de slag, in 1850 was dit aantal nog verder gedaald naar 14,6 procent. In Venlo was de Duitse beroepsbevolking duidelijk veel meer verspreid over diverse beroepen en was er weinig sprake van een duidelijke groepsvorming.

Het aandeel Duitsers binnen de totale bevolking lag in 1850 in Venlo echter bijna dubbel zo hoog, zoals te zien in tabel 10. Als Venlo wordt vergeleken met Utrecht valt meteen het verval op in het aantal Duitse immigranten.³⁷ In Venlo daalde het aantal Duitse immigranten tussen 1820 en 1850 met ruim een vijfde, in Utrecht daalde het aantal tussen 1829 en 1850 met bijna de helft. De daling van het aantal Duitse migranten heeft waarschijnlijk te maken met de zwakker wordende Nederlandse economie aan de ene kant en de groeiende Duitse economie aan de andere kant.³⁸

TABEL 10 PERCENTAGE DUITSE IMMIGRANTEN IN DIVERSE STEDEN IN TUSSEN 1820 EN 1850

	Amsterdam	Rotterdam	Utrecht	Venlo
1820				10,9%
1829			1,8%	
1839			1,4%	
1850	3,2%	1,9%	1,0%	6,3%

Bron: Amsterdam en Rotterdam: Lucassen, 'Het einde van een migratieregime', 206. Utrecht: Van Lottum, 'Immigranten in Nederland in de eerste helft van de 19e eeuw.', 14, 24; Schrover, *Een kolonie van Duitsers*, 96. Venlo: Gemeentearchief Venlo, Venlo, Volkstelling 1820; Gemeentearchief Venlo, Venlo, 02, Bevolking, 02.3.72, Bevolkingsregister Venlo 1850-1861.

Niet alleen nam het aantal Duitsers dat naar Utrecht en Venlo trok af, ook de gemiddelde leeftijd van deze migranten steeg. Vooral de groep tussen de 21 en 30 jaar werd snel kleiner. De grafische weergave van de cijfers (zie grafiek 1) lijkt voornamelijk te suggereren dat veel Duitse immigranten die in 1820 naar Venlo trokken er ook zijn blijven wonen. Als bij de leeftijdscategorieën van 1820 steeds dertig jaar worden opgeteld, komt deze redelijk overeen met de weergave zoals deze te zien is voor 1850, met inbegrip van sterfte. Het patroon dat voor Venlo wordt geconstateerd, leek ook voor Utrecht te gelden tussen 1829 en 1839, zoals is te

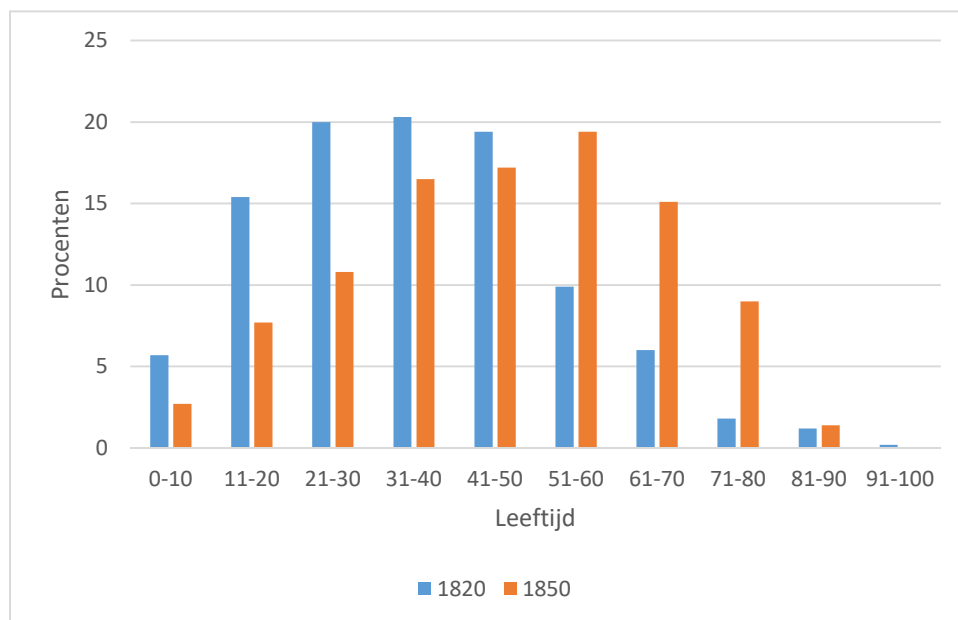
³⁶ Obdeijn en Schrover, *Komen en gaan*, 110.

³⁷ van Lottum, 'Immigranten in Nederland in de eerste helft van de 19e eeuw. Een onderzoek op basis van de Utrechtse volkstellingen van 1829 en 1839', 26.

³⁸ *Ibid.*, 53.

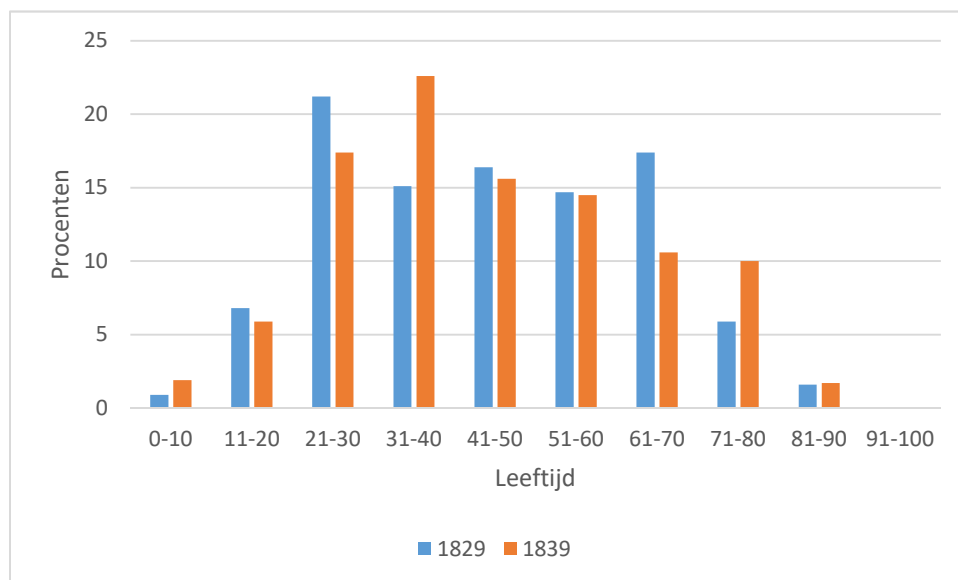
zien in grafiek 2. Het lijkt erop dat zowel in Utrecht als in Venlo veel Duitse immigranten bleven wonen, terwijl er minder nieuwe aanvoer van immigranten was.³⁹

GRAFIEK 1 LEEFTIJDOPBOUW VAN DE DUITSE POPULATIE IN VENLO IN 1820 EN 1850 IN TIENJAARLIJKSE GROEPEN (IN PROCENTEN)

Bron: Gemeentearchief Venlo, Venlo, Volkstelling 1820; Gemeentearchief Venlo, Venlo, 02, Bevolking, 02.3.72, Bevolkingsregister Venlo 1850-1861.

GRAFIEK 2 LEEFTIJDOPBOUW VAN DE DUITSE POPULATIE IN UTRECHT IN 1829 EN 1839 IN TIENJAARLIJKSE GROEPEN (IN PROCENTEN)

Bron: Het Utrechts Archief (HUA), Utrecht, 1007-2 Gemeentebestuur van Utrecht 1813-1969, deel 2: stukken over afzonderlijke onderwerpen zonder classificatienummers, 1.8.2.2.1 (7466-7482) Volkstellingsregister, met indexen per wijk, 1830; Het Utrechts Archief (HUA), Utrecht, 1007-2 Gemeentebestuur van Utrecht 1813-1969, deel 2: stukken over afzonderlijke onderwerpen zonder classificatienummers, 1.8.2.2.1 (7483-7503) Volkstellingsregister, 1840.

³⁹ van Lottum, 'Migration to the Netherlands in the first half of the nineteenth century: an assessment using the Utrecht censuses of 1829 and 1839', 200.

Net als Utrecht verloor Venlo dus zijn aantrekkelijkheid, vooral voor de jongere migranten uit Duitsland. Een verklaring voor het verlies van aantrekkingskracht kan onder andere worden gezocht in de veranderingen die plaatsvonden in de beroepsstructuur. Het aantal Duitsers dat werkzaam was in de al eerdergenoemde typische beroepen nam zowel in Utrecht tussen 1829 en 1839 als in Venlo tussen 1820 en 1850 sterk af. Zoals in tabel 4 al was te zien daalde in Venlo het aantal dienstmeiden en -knechten, het aantal bakkers en bakkersknechten en het aantal klee- en schoenmakers. Voor Utrecht daalde het aantal immigranten in deze beroepen ook.

Het is tot nog toe duidelijk dat Venlo qua immigratiecijfers afweek van het Nederlands gemiddelde, maar wel overeenkomsten vertoonde met bijvoorbeeld Amsterdam, waar het aantal immigranten altijd al hoger lag. De kenmerken van de stad Venlo komen echter niet overeen met een stad als Amsterdam. Venlo is altijd een echte grensstad geweest en kan daarom beter worden vergeleken met een andere grensstad. Op deze manier is beter vast te stellen of Venlo inderdaad een uitzondering vormde, of dat het hoge aantal immigranten dat Venlo aantrok meer aan de ligging van de stad lag. Maastricht vormt daarvoor een goede basis. De ligging van Maastricht komt redelijk overeen met die van Venlo, enkel ligt Maastricht aan de Belgische grens, waar Venlo aan de Duitse grens ligt. Als Venlo en Maastricht inderdaad overeenkomsten vertonen in immigratie, dan zou dat betekenen dat het aantal Belgen dat naar Maastricht trok ongeveer overeen zou moeten komen met het aantal Duitsers dat zich in Venlo vestigde. Andersom geldt hetzelfde. Naast deze factoren gold ook dat zowel Maastricht als Venlo geen onderdeel uitmaakten van de Duitse bond, ook dat zorgt ervoor dat de twee steden goed te vergelijken zijn.⁴⁰

Grenssteden vergeleken: Venlo en Maastricht

Om de migratiestroom naar Maastricht te meten is gebruik gemaakt van drie peilingen in de huwelijksregisters, te weten 1828, 1829 en 1830; 1869 en 1870 en ten laatste 1909 en 1910. Hieruit blijkt direct dat het aantal gehuwden dat vanuit het buitenland naar Maastricht kwam, hoger lag dan in Venlo. In 1830 kwam gemiddeld veertien procent uit België en vijf procent uit Duitsland.⁴¹ In Venlo lag dit aantal in 1820 op 1,9 procent Belgen en 10,9 procent Duitsers. Dat aantal daalde in 1870 voor Maastricht naar gemiddeld acht procent Belgen en 1,5 procent Duitsers, in Venlo lag dit aantal in 1850 op 2,4 en 6,3 procent. Hoewel de jaartallen ietwat uit

⁴⁰ Hermans e.a., *Venlo. Historische Stedenatlas van Nederland*, 59.

⁴¹ Rutten, 'Huwelijk en partnerkeuze in een grensstad. Verschuivingen in de geografische herkomst van huwelijkspartners te Maastricht vóór en ná de scheiding van beide Limburgen', 104-105.

elkaar liggen, valt er nog niet zoveel te zeggen over deze verschillen. Wat wel duidelijk opvalt voor zowel Venlo als Maastricht is dat de buitenlandse immigranten voornamelijk uit de directe omgeving van de stad kwamen.⁴² De ligging aan de rand van het land heeft wel duidelijk invloed op de migratiecijfers. Waar het aantal immigranten procentueel op 2,2 lag voor Nederland in 1869, kwam voor Maastricht toen 9,5 procent uit het buitenland. Aan de hand van deze gegevens kan voorzicht worden geconcludeerd dat de grens geen direct obstakel vormde voor immigratie naar steden in een ander land. Immers, als het dat wel deed dan zouden de immigratiecijfers in Venlo en Maastricht redelijk in lijn moeten zijn met die van andere steden in Nederland. Afstand lijkt dus veel meer een bepalende factor te zijn geweest dan grensvorming, aangezien in Utrecht de percentages veel lager lagen als in Maastricht en Venlo. Desondanks waren er uitzonderingen zoals Amsterdam en Rotterdam, die vanwege hun sterke economische positie juist weer mensen aantrokken.

In vergelijking met de grote steden in Nederland trok Venlo, als relatief kleinere stad in de negentiende eeuw, veel immigranten aan. Venlo trok procentueel net zoveel immigranten aan als Amsterdam en Maastricht. Utrecht volgde juist het algemene Nederlandse patroon. Waar in voornamelijk Amsterdam en Utrecht sprake was van nichevorming binnen bepaalde beroepsgroepen, is dat voor Venlo minder of niet het geval. Enkel bij de Duitse dienstmeiden zou er gesproken kunnen worden over groepsvorming, echter werkten zij vaak vrij geïsoleerd en hadden zij weinig vrije tijd.⁴³

Hoewel uit de bron niet met zekerheid is vast te stellen wat de relaties tussen de personen in het huishouden was, kan wel met voldoende zekerheid worden vastgesteld dat de vrouw die genoemd werd na een gezinshoofd, de partner van dat gezinshoofd was. In tabel 11 is te zien dat de vrouwen uit Duitsland en België voornamelijk in gingen wonen bij gezinshoofden uit Nederland. Hieruit is helaas niet te filteren of het veel huwelijken betrof. Het laat echter wel zien dat het merendeel van de vrouwen niet met een partner naar Nederland kwam. De Duitse en Belgische vrouwen werden dus blijkbaar eenvoudig opgenomen door de Venlose samenleving, er was in ieder geval geen afkeer tegen hen. Op dit gebied leek Venlo dan ook op Rotterdam, ook hier was weinig sprake van moeilijkheden met de integratie van de Duitse

⁴² *Ibid*, 116.

⁴³ Schrover, *Een kolonie van Duitsers. Groepsvorming onder Duitse immigranten in Utrecht in de negentiende eeuw*, 299.

immigranten.⁴⁴ Veel Duitsers trouwden met een Nederlandse partner, ook de kinderen van de immigranten.

TABEL 11 VERDELING VAN VROUWEN VANAF 18 JAAR OVER GEZINSHOOFDEN IN VENLO, 1820 EN 1850

		1820		1850	
		België (vrouw)	Duitsland (vrouw)	België (vrouw)	Duitsland (vrouw)
Nederland (gezinshoofd)	Absoluut	17	129	51	121
	Procentueel	63,0%	60,8%	85,0%	64,0%
Duitsland (gezinshoofd)	Absoluut	4	72	7	63
	Procentueel	14,8%	34,0%	11,7%	33,3%
België (gezinshoofd)	Absoluut	6	10	2	4
	Procentueel	22,6%	4,7%	3,3%	2,1%
Frankrijk (gezinshoofd)	Absoluut	0	1	0	1
	Procentueel	0,0%	0,5%	0,0%	0,5%
Totaal	Absoluut	27	212	60	189
	Procentueel	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Bron: Gemeentearchief Venlo, Venlo, Volkstelling 1820; Gemeentearchief Venlo, Venlo, 02, Bevolking, 02.3.72, Bevolkingsregister Venlo 1850-1861.

Belgen in Venlo

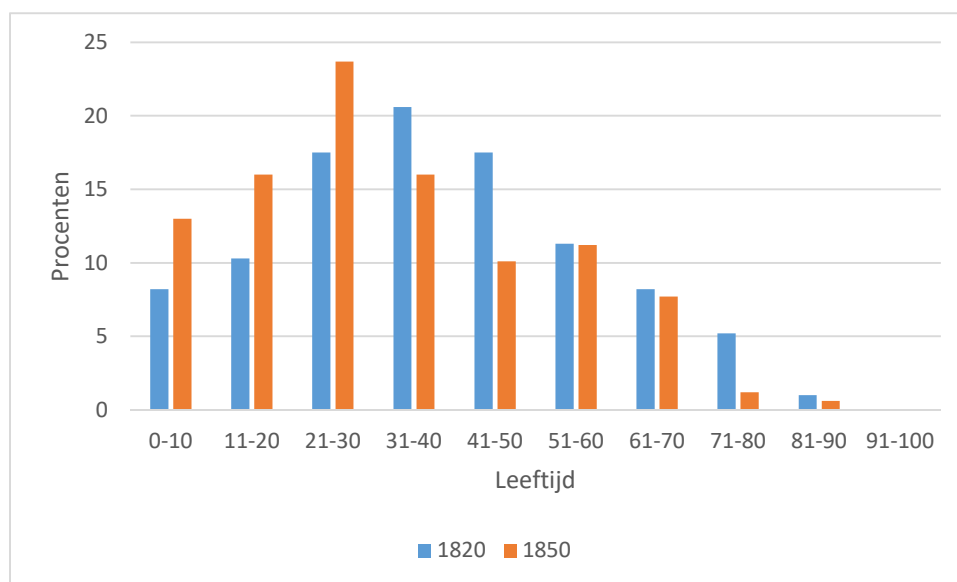
Waar de Duitse groep immigranten tussen 1820 en 1850 flink kleiner werd, werd de groep Belgische immigranten juist een stuk groter. Het aantal steeg met 74,2 procent, van 97 naar 169 Belgen. Het is daarom interessant om deze groep gedetailleerder en apart te onderzoeken. De vraag is waarom juist deze groep, tegen de trend in, een groeiende beweging doormaakte. De verbetering van de infrastructuur zou een van de oorzaken hiervan kunnen zijn. Vanaf 1840 werden hiervoor plannen gemaakt. Tussen 1843 en 1846 kwam een verbinding tot stand tussen Maastricht en Venlo, via Roermond. De weg leidde vanaf Venlo in noordelijke richting verder naar Nijmegen.⁴⁵ Venlo zou voor Belgische immigranten daarom ook zomaar een tussenstop zijn geweest om door te reizen naar Nijmegen. Daarnaast kwamen er ook stoombootdiensten die vanuit Venlo voerden naar Rotterdam, Maastricht en Luik. Hiermee werden niet alleen goederen vervoerd, maar ook reizigers. De grootste oorzaak zou echter kunnen liggen bij de

⁴⁴ Heinz Schmitz, 'Discriminatie of integratie van Duitsers in het negentiende-eeuwse Rotterdam? Een verkenning', in: Paul van de Laar e.a. (red.), *Vier eeuwen migratie. Bestemming Rotterdam* (Rotterdam, 1998), 124-145, 134.

⁴⁵ Hermans e.a., *Venlo. Historische Stedenatlas van Nederland*, 61.

Belgische revolutie. Doordat de inwoners van Venlo zich in eerste instantie sterker aangetrokken voelden tot de Belgische dan de Nederlandse zijde, is het mogelijk dat dit effecten heeft gehad op de keuze van Belgische immigranten om in Venlo te blijven.⁴⁶ Dit is terug te zien in de leeftijdsopbouw van de Belgische immigranten. Zoals in grafiek 3 valt te zien, waren er duidelijk meer jonge Belgen in Venlo in 1850 dan in 1820. Voornamelijk immigranten in de leeftijdscategorie tussen de 11 en 20 en 21 en 30 jaar zijn meer aanwezig in 1850. Dit is in vergelijking met de Duitse immigranten opmerkelijk omdat daar juist een sterke daling van de leeftijd zichtbaar was. Als de gegevens van de immigranten tussen de 11 en 20 jaar worden bekeken, valt op dat er bijna nooit ouders staan vermeldt in de database. Deze kinderen zijn dus tussen 1830 en 1840 geboren in België, terwijl hun ouders van oorsprong Nederlands waren. Het is opvallend dat juist deze groep, alsmede ook de groep tussen de 21 en 30 jaar een flink stuk groter is geworden dan in 1820. Voor beide groepen is het goed mogelijk dat de ouders van deze kinderen gedwongen werden om terug te keren naar Nederland. Volgens van Lottum was dit voornamelijk het geval bij vaders die werkzaam waren als militair, ambtenaar of diplomaat.⁴⁷ In de beroepen die de ouders van kinderen in Venlo uitoefenden is echter niet meteen een patroon te ontdekken.

GRAFIEK 3 LEEFTIJDOPBOUW VAN DE BELGISCHE POPULATIE IN VENLO IN 1820 EN 1850 IN TIENJAARLIJKE GROEPEN

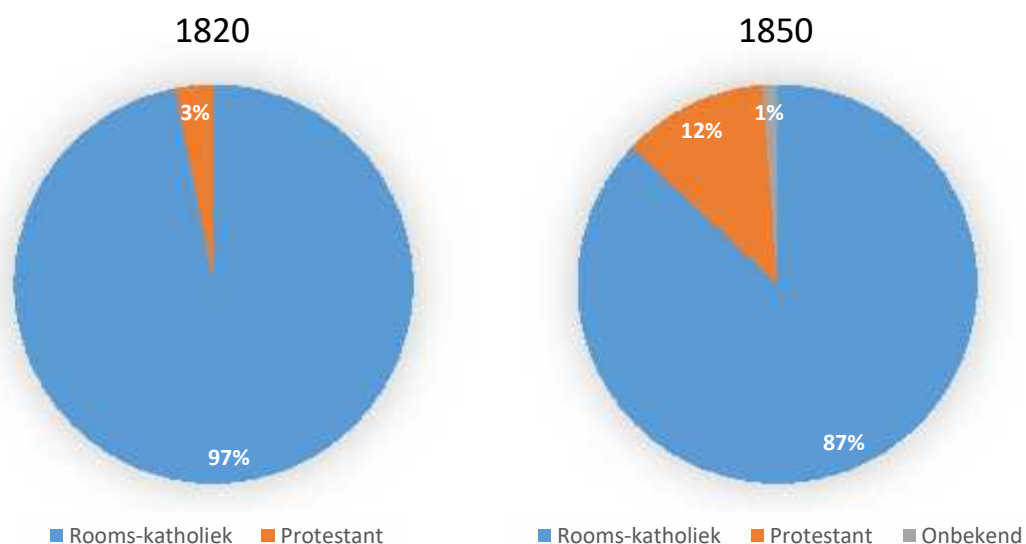
Bron: Gemeentearchief Venlo, Venlo, Volkstelling 1820; Gemeentearchief Venlo, Venlo, 02, Bevolking, 02.3.72, Bevolkingsregister Venlo 1850-1861.

⁴⁶ *Ibid*, 58.

⁴⁷ van Lottum, 'Immigranten in Nederland in de eerste helft van de 19e eeuw. Een onderzoek op basis van de Utrechtse volkstellingen van 1829 en 1839', 31.

Een andere mogelijkheid om het effect van de Belgische revolutie te meten, is het bekijken van de religieuze samenstelling van de Belgen in 1820 en 1850. In grafiek 4 is deze samenstelling weergegeven. Deze grafiek geeft niet direct indrukwekkende cijfers. Het protestantse deel van de groep groeit wel van drie naar twaalf procent, maar de katholieken blijven duidelijk ruim in de meerderheid. In Utrecht was het verschil veel groter tussen 1829 en 1839, maar dat lag natuurlijk ook aan de ligging. Venlo lag als stad voorheen op de grens tussen de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden, terwijl Utrecht altijd toebehoorde tot het protestante gedeelte van de Nederlanden. Als de protestantse Nederlanders gedwongen moesten vertrekken vanuit België naar Nederland, zullen ze er niet snel voor gekozen hebben om zich in Venlo te vestigen, maar eerder door zijn gereisd naar een stad dieper in Nederland. Dit kan eventueel ook nog later gebeurd zijn, nadat Venlo door België werd ingenomen.

GRAFIEK 4 VERDELING NAAR RELIGIE VAN BELGISCHE IMMIGRANTEN IN VENLO 1820 EN 1850 IN PROCENTEN

Bron: Gemeentearchief Venlo, Venlo, Volkstelling 1820; Gemeentearchief Venlo, Venlo, 02, Bevolking, 02.3.72, Bevolkingsregister Venlo 1850-1861.

Als we de theorie van van Lottum verder volgen, valt er ook nog iets af te lezen aan de verdeling van de immigranten over leeftijdscategorieën. Van Lottum verdeelt de Belgen in twee groepen, een groep van 0 tot en met 26 jaar en een groep vanaf 27 jaar. Bij deze berekening werd gebruik gemaakt van de volkstellingen van 1829 en 1839. Wanneer dit vertaald wordt naar de situatie met volkstellingen uit 1820 en 1850, dient er een groep tussen de 11 en 37 te zijn en een groep waarin alle andere leeftijden zich bevinden. Vanuit het oogpunt van 1839 gaat van Lottum er namelijk vanuit dat de groep geboren tussen 1813 en 1839, meer protestanten herbergt, vanwege het gedwongen vertrek van de ouders. Voor Utrecht blijkt dit inderdaad het geval te

zijn, het percentage protestanten binnen de groep 26 jaar en jonger neemt toe met 21 procent. In tabel 12 is voor Venlo aan de hand van de twee eerdergenoemde groepen eenzelfde soort tabel opgesteld. De stijging van 21 procent die in Utrecht werd geschetst voor de groep onder de 26 jaar was in Venlo aanwezig onder de groep tussen de 11 en 37 jaar. Het aantal protestanten nam relatief toe met 19 procent ten opzichte van 1820 in dezelfde groep. In de andere groep is zelfs sprake van een daling van het aantal protestanten. Opmerkelijk is dat in 1820 geen enkele protestant aanwezig was in Venlo in de leeftijdsgroep 11 tot en met 37 jaar.

TABEL 12 ABSOLUTE EN RELATIEVE VERDELING NAAR RELIGIE VOOR BELGISCHE IMMIGRANTEN IN VENLO IN 1820 EN 1850

	1820				1850			
	11-37 jaar		0-10 en > 37		11-37		0-10 en > 37	
	Aantal	%	Aantal	%	Aantal	%	Aantal	%
Rooms-katholiek	39	100,0	55	94,8	68	81,0	79	92,9
Protestant	0	0,0	3	5,2	16	19,0	4	4,7
Overig	0	0,0	0	0,0	0	0,0	2	2,4
Totaal	39	100,0	58	100,0	84	100,0	85	100,0

Bron: Gemeentearchief Venlo, Venlo, Volkstelling 1820; Gemeentearchief Venlo, Venlo, 02, Bevolking, 02.3.72, Bevolkingsregister Venlo 1850-1861.

Waar eerder geen patroon was te zien in de beroepen van ouders, of de beroepen van de immigranten tussen de 21 en 30 jaar zelf, valt voor de groep protestanten van 11 tot en met 37 jaar juist wel een patroon op. Van de zestien protestanten in deze groep vallen zeven immigranten in de door van Lottum genoemde groep militairen en drie immigranten onder de groep ambtenaren. Het lijkt er dus op dat deze immigranten dan wel zelf dan wel met hun ouders naar Venlo zijn gekomen toen zij weg moesten uit België.

Concluderend kan worden gesteld dat bovenstaande gegevens niet het volledige beeld weergeven van de invloed van de Belgische revolutie op de ontwikkeling van de groep Belgische immigranten in Venlo. Wel kan worden gesteld dat de Belgische revolutie wel degelijk een rol speelde in de ontwikkeling van de Belgische populatie. Allereerst was dit terug te zien in de sterke groei van voornamelijk de groep Belgen tussen de 11 en 30 jaar. Aan de andere kant groeide het aantal protestanten weliswaar in totaliteit niet heel sterk, maar op het moment dat de groepen werden gesplitst was een duidelijkere groei zichtbaar. Aan de hand van gegevens kon ook worden vastgesteld dat de groep protestanten van 11 tot en met 37 jaar in 1850 voor het grootste deel bestonden uit immigranten die werkzaam waren, of waarvan de

ouders werkzaam waren, in de groep militairen of ambtenaren. De theorie van van Lottum volgend waren dit de groepen die gedwongen moesten vertrekken uit België.

Conclusie

Nederland heeft al eeuwen te maken met immigratie. Uit dit onderzoek blijkt dat op het moment dat de economische omstandigheden in Nederland verslechteren, maar voornamelijk op het moment dat de landen om ons heen een sterke economische groei vertonen, de immigratie naar Nederland minder wordt. Deze situatie deed zich voor aan het begin van de negentiende eeuw. Waar Duitsland en België in rap tempo industrialiseerden, bleef Nederland achter. In eerste instantie kon dit nog worden opgevangen door de sterke agrarische sector, maar de daling van het aantal immigranten ging door. Het bevolkingsaantal van Nederland bleef daarentegen wel groeien. Het was echter niet zo dat voor alle Nederlandse gebieden dezelfde cijfers golden. In Amsterdam bleef het percentage buitenlandse immigranten ondanks een daling erg hoog liggen, terwijl Utrecht meer richting het Nederlandse gemiddelde zat. Ook de bevolkingsgroei vertoonde verschillen; alle steden groeiden, maar de snelheid van deze groei was divers.

Aan de hand van de volkstelling van 1820 en het bevolkingsregister van 1850 van Venlo is in dit onderzoek aandacht gevestigd op de meer perifere gebieden van Nederland. Wat uit dit onderzoek duidelijk werd, is dat Venlo niet de immigratietrend van Nederland volgde. Waar in Nederland het aantal immigranten binnen de totale bevolking daalde van vijf procent in 1800 naar 2,5 procent in 1850, daalde het aantal immigranten in Venlo van 13,1 procent naar 9,3 procent. Opmerkelijk is dat het aantal Belgische immigranten juist steeg met maar liefst 74,2 procent. De buitenlandse immigranten die naar Venlo trokken, kwamen echter voornamelijk uit de aangrenzende Duitse regio, uit Kaldenkirchen en Straelen. De meeste werkende immigranten werkten als dienstknecht of dienstmeid of als daghuurder of dagloner. Binnen de groep dienstknecht en dienstmeiden was duidelijk sprake van kettingmigratie. De mediane leeftijd van de immigranten in het algemeen steeg, hoewel duidelijk werd dat de Belgen en Duitsers hierin nogal verschilden. Waar de groep Belgische migranten voornamelijk groeide door aanwas van jongeren, verouderde de groep Duitse immigranten. Veel Duitse migranten die zich in 1820 in Venlo bevonden, waren in 1850 ook nog aanwezig.

De stad Venlo werd in dit onderzoek vergeleken met Amsterdam, Rotterdam, Utrecht en Maastricht. Uit deze vergelijking bleek dat Venlo qua immigratiecijfers in de negentiende eeuw voornamelijk in de buurt van Amsterdam en Maastricht zat. Voornamelijk het aantal Duitsers lag in Venlo hoger dan in de andere steden, wat voor een stad aan de grens met Duitsland natuurlijk niet zo opmerkelijk is. Voor Maastricht gold dan ook het omgekeerde, daar

lag het aantal Belgische immigranten hoger ten opzichte van de andere steden. In dit onderzoek is veel aandacht besteed aan de vergelijking met Utrecht, voornamelijk omdat daar met hetzelfde bronmateriaal is gewerkt. Uit de vergelijking bleek dat de gemiddelde leeftijd van de Duitse immigranten in zowel Utrecht als Venlo steeg, maar dat procentueel gezien Utrecht veel minder immigranten herbergde. De immigranten die wel naar Utrecht kwamen, groepeerden zich voornamelijk in bepaalde beroepsgroepen, iets wat overigens in bijvoorbeeld Amsterdam ook gebeurde. In Venlo was een dergelijke groepering niet aan de orde. De immigranten waren verdeeld over vele verschillende beroepen.

Extra aandacht is in dit onderzoek besteed aan de groep Belgische immigranten. De groep groeide sterk tussen 1820 en 1850. Dit was opvallend omdat het Belgische gebied tot 1830 tot het Koninkrijk der Nederlanden behoorde. Gebleken is dat voornamelijk de groep tussen de 11 en 30 jaar in 1850 groter was geworden dan in 1820. Tevens bleek dat het aantal protestanten in de groep 11 tot 37 met negentien procent steeg. De immigranten in deze groep, of de ouders van deze immigranten, werkten voor het merendeel als militair of ambtenaar. Deze groepen diende noodgedwongen te vertrekken uit België toen de Belgische revolutie uitbrak. Tevens zou de verbetering van de infrastructuur tussen 1843 en 1846 een rol gespeeld kunnen hebben in de groei van de groep Belgen in Venlo.

Het moge duidelijk zijn dat Venlo geen doorsneestad was in Nederland. Het had aan het begin van de negentiende eeuw hogere immigratiecijfers dan gemiddeld in Nederland. Daarnaast kon Venlo relatief gezien goed vergeleken worden met Maastricht, dat ongeveer een gelijke geografische ligging als Venlo kende. Uit dit onderzoek is gebleken dat enkel Utrecht qua immigranten in de buurt zat van het gemiddelde van Nederland, terwijl voornamelijk de grenssteden Venlo en Maastricht veel meer immigranten aantrokken. Voor Venlo viel daarnaast ook de groep Belgen op, die tegen de trend in zowel procentueel als absoluut groeide. Duidelijk is dat er nog veel openingen zijn binnen het onderzoek naar immigratie in de negentiende eeuw. Meer onderzoek naar steden aan de grens, voornamelijk aan het begin van de negentiende eeuw, kan een beter algemeen beeld geven van de immigratie in deze periode. Verder zou ook onderzocht kunnen worden wat precies de reden was van de stijging van de Belgische groep immigranten.

Literatuurlijst

- Bruggeman, Jan en Paul van de Laar, 'Rotterdam als migrantenstad aan het einde van de negentiende eeuw', in: Paul van de Laar e.a. (red.), *Vier eeuwen migratie. Bestemming Rotterdam* (Rotterdam, 1998), 146–170.
- CanTERS, Theo, 'Demografische patronen', in: *Tussen twee Tricolores* (Venlo, 1990), 45–50.
- Hermans, Frans e.a., *Venlo. Historische Stedenatlas van Nederland* (Bleiswijk, 1999).
- Horlings, Edwin, 'Werkgelegenheid en economische modernisering. De structuur van de beroepsbevolking 1807-1909', in: J.G.S.J. van Maarseveen en P.K. Doorn (red.), *Nederland een eeuw geleden geteld. Een terugblik op de samenleving rond 1900* (Amsterdam, 2001), 227–276.
- Janssens, Angélique, 'De mannelijke kostwinner: mythe of historische werkelijkheid? Een overzicht van het debat', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 111:2 (1998), 258–280.
- Knotter, Ad, *Economische transformatie en stedelijke arbeidsmarkt* (Zwolle, 1991).
- , 'Stedelijke economie en arbeidsmarkt. Amsterdam in de eerste helft van de negentiende eeuw', *BMGN* 101:4 (1986), 551–580.
- Lesger, Clé, Leo Lucassen en Marlou Schrover, 'Is there life outside the migrant network? German immigrants in XIXth Century Netherlands and the need for a more balanced migration typology', *Annales de démographie historique* 2 (2002), 29–50.
- Lucassen, Jan, 'Tijdelijke of permanente vestiging van Duitsers in Holland', *Historisch Tijdschrift Holland* 27:4/5 (1995), 254–262.
- Lucassen, Leo, 'Het einde van een migratieregime: buitenlanders in Holland gedurende de 19de eeuw', *Holland* 33:3 (2001), 190–211.
- Luiten van Zanden, Jan, 'De Nederlandse economie in de negentiende eeuw en het Britse model', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 108 (1995), 50–66.
- Nicolaas, J.M.M. en A.H. Sprangers, 'Buitenlandse migratie in Nederland, 1795-2006. De invloed op de bevolkingssamenstelling', in: O.W.A Boonstra (red.), *Twee eeuwen Nederland geteld* (Den Haag, 2007), 19–50.
- Nijkamp, Peter, 'Migranten leveren veel geld op', *De Volkskrant*
<<http://www.volkskrant.nl/opinie/migranten-leveren-veel-geld-op~a2454143/>>
[geraadpleegd 5 maart 2017].
- Obdeijn, Herman en Marlou Schrover, *Komen en gaan* (Amsterdam, 2008).
- Philips, J.F.R., 'Limburgse bevolkingscijfers uit de eerste helft van de 19e eeuw', in: Remigius Dieteren en J.F.R. Philips (red.), *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg/ Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg*,

- VIII (Maastricht, 1963; 8ste ed.), 99–158.
- Rutten, Willibrord, ‘Huwelijk en partnerkeuze in een grensstad. Verschuivingen in de geografische herkomst van huwelijkspartners te Maastricht vóór en ná de scheiding van beide Limburgen’, in: A.M. van der Woude e.a. (red.), *Eenheid en scheiding van de beide Limburgen. Verslagbundel van het op 26 mei 1989 te Alden Biesen gehouden congres bij gelegenheid van de herdenking 150 jaar beide Limburgen* (Leeuwarden/Maastricht, 1989), 95–124.
- Schmitz, Heinz, ‘Discriminatie of integratie van Duitsers in het negentiende-eeuwse Rotterdam? Een verkenning’, in: Paul van de Laar e.a. (red.), *Vier eeuwen migratie. Bestemming Rotterdam* (Rotterdam, 1998), 124–145.
- Schrover, Marlou, *Een kolonie van Duitsers. Groepsvorming onder Duitse immigranten in Utrecht in de negentiende eeuw* (Amsterdam, 2002).
- van Lottum, Jelle, ‘Immigranten in Nederland in de eerste helft van de 19e eeuw. Een onderzoek op basis van de Utrechtse volkstellingen van 1829 en 1839’, *IISG Research Papers* 43 (2004), 1–65.
- , ‘Migration to the Netherlands in the first half of the nineteenth century: an assessment using the Utrecht censuses of 1829 and 1839’, *Annales de démographie historique* 118:2 (2009), 193–208.
- Vluchtelingenwerk Nederland, *Vluchtelingen in Getallen 2016*, 2016.